

KIRGIZ HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI

1. Kırgız Halkının Ortaya Çıkışının Historigrafisi

Her halk karmakarışık tarihe sahiptir. Halkların etnik tarihini sarıh bir şekilde araştırmak, özellikle de onun ilk aşamasına ulaşmak hayli zordur. Halkların, ilk aşamadaki değişik unsurlardan teşekkülüne etnogenez deniyor. Etnogenez tam manasıyla halkın ortaya çıkışı demektir. Değişik halkların oluşum sürecinin incelenmesi söz konusu olduğunda, halkın yaşadığı toprağı, dili, ekonomisi, kültürü, ruh yapısı dikkate alınacaktır. Tüm bunlar belli kronolojik çerçevede meydana gelir ve gelişir (BAKTIGULOV).

Merkezi Asya'nın eski halklarından birisi olan Kırgızlar'ın da ortaya çıkışı meselesi; tarihçi, etnografyacı, arkeolog, antropolog ve dilcilerin dikkatlerini çekmiştir. Bu meselenin karışık olmasının esas sebebi, tarihi kaynaklarda "Kırgız" adında iki halkın yaşamasıdır. Bilimadamları tarihi kaynaklarda "Kırgız" adında iki halkın yaşam sürdürdüğünü kabul ediyorlar. Mesela,

1) Çin kaynaklarında Kırgızlar ilk defa M.Ö. 201. yılda anılıyor ve yaşadıkları yerler olarak Yenisey (Güney Sibirya) gösteriliyor.

2) IX.-X. asırlarda Kırgızlar'ın mekanı Moğolistan, Sayan-Altay, Tanrı Dağları olarak gösteriliyor.

İşte bu sebeplerle Kırgız halkının oluşma zamanı ve yolları hakkında 200 yıldır tartışmalar devam etmektedir. Rus ve Kırgız bilim adamları tarafından bu meseleye ait farklı düşünceler ortaya atılmıştır. Bunların önemlilerini üç görüş altında toplayabiliriz.

I. Kırgızlar kadim zamanlardan başlayarak XVIII. asrın başına kadar Yenisey ve İrtiş nehirle rinden şimdi oturdukları Kırgızistan topraklarına göç ettiler.

II. Bugünkü Kırgızistan toprakları, Kırgızlar'ın ata yurdudur. Kırgızlar başka yerden göç edip gelmediler.

III. Kırgız halkı yerli ve Merkezi Asya'dan gelen etnik kısımların karışımı neticesinde Tanrı Dağlarında ortaya çıkmıştır (İSTORİYA KIRGİZS-KOY SSR.).

Şimdi kısa kısa bu üç görüşü inceleyelim.

Daha XVIII. yüzyıl Rus historigrafisinde Ye-

Tamara KABILBEKOVA

Ankara Ü. DTCF Tarih B. Y, Lisans Öğrencisi

nisey Kırgızları'nın Tanrı Dağları'na Cungar Hanlığı'nın zamanında göç ettiği hipotezi ifade edilmiştir. Bu hipotezi ortaya koyanlar arasında Akademi üyesi E.İ. Fişer (1697-1771 yy.) ve G. F. Miller (1705-1783 yy.) bulunmaktadır. Akademi üyesi ve Türkolog V.V. Radlov bu fikri destekliyor ve Yenisey Kırgızları'nın Tanrı Dağları'na göçetmesinin daha erken, Yenisey Kırgız Devleti'nin yükseliş dönemi olan IX-X. yüzyılda başladığı fikrini savunuyor. Sonra Kırgızları Sayan ve Altay Dağlarına yerleştiriyor ve Kidanlar'ın baskısı altında kalanların bir kısmının XIII. yüzyılda Cengiz Han zamanında şimdi yaşadıkları topraklara göçtüklerini tahmin ediyor (TABIŞALİEV 1993:17). Tarihçi ve Şarkiyatçı N. A. Aristov, Yenisey Kırgızları'nın Tanrı-Dağlarına X.-XII ve XIII. yüzyıllarda göçtükleri hipotezine karşıydı. O, Usun Kırgızları, Yenisey Kırgızları'nın bir kısmı diye kabul ediyordu. "Usunların gerçek adı her zaman Kırgızdı" (ARİSTOV 1896: 17) ve daha M.Ö. Yenisey Kırgızları ve Güney Sibirya'da yaşayan halklar Batı Moğolistan'a ve Cungarya'ya, sonra Batı Tanrı Dağlarına gelmişlerdi. N. A. Aristov, "Kırgız boy-gruplarının adları üzerine yaptığı araştırma sonucunda, daha M. Ö. Altay boyları ve Güney Sibirya'nın diğer etnik grupları ile Kırgızlar'ın etnogenetik bağlantılarının olduğunu yazmıştır. Kırgız gruplarının M.S. I. bin yılda Tanrı Dağına geçmesiyle ilgili malumat ve delilleri V.V. Bartold'un ve A. N. Bernştam'ın eserlerinden öğrenebiliriz.

"Kırgızlar" adlı tarih kitabında şarkiyatçı V. V. Bartold, Yenisey Kırgızları'nın Tanrı Dağına göçetmesi hakkında bir çok görüşlerinden bahseder. Bartold, "Kırgızlar büyük devlet kuvvetini kaybettikten sonra güneybatıda hiç Kırgız kalmasa gerekir. Bu yerlerde İslam dininin kabul edildiği dönemde Kırgızlar'ın Orta Asyalı Moğollar olması ihtimali azdır (şüpheli). Belki, Kırgızlar'ın bazı boyları Kalmuklar hareketine katılmış ve bu Kırgızlar Kalmuklar gittikten sonra batıda, Tanrı Dağları'nda kalmış olabilirler. Gerçi bunlar hakkında kaynaklarda hiçbir şey anlatılmıyor" (BARTOLD, 1991: 145) diye yazıyor.

Coğrafya eseri olan "Hudud-al-alam" (Dünyanın Sınırları) adlı, yazarı belli olmayan kitabın bilgilerine dayanarak V.V. Bartold şöyle yazıyor: "Galiba, Kırgızlar Toguz-Oğuzlara karşı, Kartuklarla ittifak yaparak karşı çıktılar ve şimdiki vatan-

ları olan Yedisu'nun bir kısmını fethettiler. Herhalde, Kırgızların çoğunluğu Yedisu'ya çok sonra yerleştiler" (BARTOLD, 1943, 24-25). Onun düşüncesine göre, Kırgız boylarına ait gruplar, şimdi hakim oldukları topraklara (Kırgızistan) büyük devlet kurdukları zaman geldiler ve X. asrın başında döndüler. Bartold, Yenisey ve Tanrı Dağı Kırgızları'nın etnogenetik bağlantılarının olduğu konusunda hiç bir zaman şüphe duymadığını da belirtir.

G.E. Grum-Grjimaş, Yenisey Kırgızları'nın Moğol döneminde Tanrı Dağlara göçettiği hipotezine karşı çıkmıştır. Bununla ilgili kaynaklarda malumat geçmediği için hipotezin tarihi temelini olmadığını iddia ediyordu.

Tanınmış uzman, arkeolog A.N. Bernştam'ın, Kırgız halkının meydana gelme meselesi üzerine çok çalışmaları olmuştur. Onun eserleri arkeoloji ve doğu yazarlarının bilgileriyle doludur. Bernştam, Kırgızlar'ın Yenisey'den Tanrı Dağlarına göç etmesini dört döneme ayırıyor:

I. dönem M.Ö. 47. yıllar, II. dönem VIII.-IX. yy, III. dönem Kidan ve Moğollar'ın akını zamanı XII.-XIII.yy, IV. dönem XVI.-XVIII. yüzyıllara denk geliyor (BERNŞTAM, 1941: 51).

Böylece A. N. Bernştam şu sonuçlara varıyor: Bu göç etme M.Ö. I. asırdan başlamış ve bininci yıllara kadar devam etmiştir. X. asırda Kırgızlar'ın büyük çoğunluğu Kırgızistan'ın şimdiki topraklarında bulunuyorlardı. Burada, Kırgızlar gelinceye kadar yaşayan boyların ve Tanrı Dağlarına gelen etnik grupların birbirini etkilemesi ve kaynaşması sonucunda Kırgız halkı oluştu. Kırgız boylarından Kırgız halkına dönüşüm süreci XVI. yüzyılda sona erdi.

Kırgızlar'ın Kırgızistan'a erken yerleştiği görüşünü kanıtlamaya çalışan Bernştam; "Kırgız halkının esas çoğunluğu (şimdiki Kırgızlar'ın ataları) evvelden beri Tanrı Dağları'nda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kırgızlar, ikibininci yıllar içerisinde yavaş yavaş bir araya gelmişler ve Tanrı Dağları civarında yer alan büyük uygarlığı benimsemişlerdir"(BERNŞTAM, 1942: 22) diye yazıyor.

Tarihçi O. K. Karaev, Bernştam'ın, Tanrı Dağlı Kırgızlar'ın şimdiki topraklarına erken yerleşmesi görüşünü destekliyor ve doğrulamak için bir çok kaynaktan örnekler gösteriyor. Radlov'un

ardından Karaev, IX. asırda Tanrı Dağlarına göç eden Yenisey Kırgızları'nın Kırgız halkının ortaya çıkmasına temel olduğu görüşünü benimsiyor. Bu göçetmenin Karahıtaylar ve Moğollar zamanında da devam ettiği fikrini ortaya atıyor. Ve bu Yenisey Kırgızları'nın, Kırgız halkının özünü teşkil ettiğini söylüyor. Bu süreç, tahminen XI. yüzyılda başlayıp XV.-XVI. yüzyıllarda sona ermiştir.

Tarihçiler A. A. Arzımatov, A. Abdıkalkov ve Y. S. Hudyakov Yenisey Kırgızları'nın tarihi ile ilgili bir kaç eser yayınladılar.* Hudyakov, eski Yenisey Kırgızları'nın bir çok halkın etnik parçası olduğunu ve onlarla beraber Tanrı Dağları Kırgızları'nın da etnik parçalarını oluşturduğunu iddia ediyor.

A.A. Arzımatov, "Şimdiki Hakas Muhtar Cumhuriyeti'nin halkı, şüphesiz eski Yenisey Kırgızları'nın neslidir" (ARZIMATOV, 1964: 198) sonucuna vardı. Hakas tarihçisi L. R. Kızlasov, VI. asırda Yenisey'de Kırgızlar'ın asilzade boylarının hakimiyeti altında eski Hakas Devleti kurulduğunu iddia ediyor. Fakat bu sonuç, yazılı kaynaklar ve arkeolojik bilgilere, malzemelere hiç uymuyor.

Kırgızlar'ın meydana gelişiyle ilgili milli historigrafisinin ikinci tezi; Kırgız halkının özü Tanrı Dağları'nda ve Alay-Pamir Dağlarında teşekkül etmiştir. Kırgızlar'ın teşekkül ettiği yerler Güney Sibirya ve Yenisey'de değil, bugünkü topraklarıdır. Yani Kırgızlar, bugün yaşadıkları toprakların yerli halkıdır. Sovyet döneminden önce (1917 yılına kadar) N. Y. Biçurin, Ç. Ç. Valihanov ve Sovyet döneminde (1917. yıldan sonra) A. H. Margulan, A. H. Hasanov ve diğerleri bu düşünceyi sürdürmüşler ve ifade etmişlerdir.

XIX. asrın başlarında Sinolog İ. Y. Biçurin, Çin kaynaklarındaki bilgilere bakarak Rus historigrafisinde ilk kez Kırgızlar'ın M. S. döneminde Tanrı Dağları'nda Usunlarla beraber yaşadığı ihtimalini ortaya attı. Onun düşüncesine göre, "Kırgız" adı, Moğolca bir sözcüktür. Ve Kalmukların küçük bir dalıdır. Burutlar ise Türkçe "Kergiz" sözü ile adlandırılmış ve Hotan Dağları'nın güney tarafında göçebe hayatlarını sürdürmüşlerdir. M. S. IV. asırda, şimdiki hakim olduğu topraklarda Çinliler'in verdiği "Bolu, bulu, bolyuy" adlarıyla ortaya çıkmışlardır (Bolu, bulu, buluy terimleri burut anlamına geliyor; burut ise Kırgız demektir) (TABIŞALİEV, 1993:8).

Bilim adamı Ç. Ç. Valihanov, N. Y. Biçurin'in düşüncelerini sürdürmüş ve Kırgızlar'ın eskiden beri şimdiki yaşadıkları yerlerde yaşadıklarını iddia etmiştir. Bazı araştırmacıların, "Kırgızlar Tanrı Dağlarına XVIII. asırda Oyratlar tarafından göçettirildi" fikrine karşıydı (VALİHANOV, 1904: 67).

Yenisey Kırgızları çok eskiden beri Yenisey'den Tanrı Dağları'na kadar göçebe hayatlarını sürdürmüşlerdir. Tanrı Dağ Kırgızları'nın, Yenisey Kırgızları'ndan ayrılması Cengiz Han'ın zamanında ya da daha önce Uygur Kağanlığı zamanında olabilirdi. Yenisey ve Tanrı Dağ Kırgızları, ayrı değil aynı halktır. "Onların aynı Kırgız adını taşıması, vazgeçilemez delildir"(TABIŞALİEV, 1993: 8) diye yazıyor Valihanov. Kaşgar Tarihi (Tarihi Raşidi) kaynağına dayanan Valihanov, Kırgızlar'ın XV. asrın sonlarında Andican ve XVI. yüzyılda Isık Göl'e kadar göçebe hayatlarını sürdürdüklerini belirtiyor.

Sovyet döneminde Valihanov'un görüşünü Kazak bilim adamı A.H. Margulan ilerletti. Margulan çalışmalarında şöyle bir sonuca varıyor: "IX.-X. yüzyıldaki Kırgız siyasi birliğinin merkezi, Turfan'ın kuzeyindeki Urumçi şehri tarafındaydı."(MARGULAN, 1959: 175)

Bu bölgelerden Kırgız göçebe ve yarı göçebe boyları önceden belli ve adet olmuş yolları takip edip çeşitli taraflara giderek göçebelik hayatlarını sürdürüyorlardı. Tanrı Dağları tarafına göçebelik yapan bazı güçlü gruplar bu topraklarda kalmış ve burda meydana gelen halka Kırgız adı verilmiştir.

Ç. Ç. Valihanov ve A. H. Margulan'ın söylediklerini ve bazı rivayet, folklor malzemelerini inceleyen A. H. Hasanov, "Kırgızlar'ın özü eski ve orta çağ döneminden itibaren şimdiki Kırgızistan topraklarında bulunuyor" (MARGULAN, 1959: 132) sonucuna varıyor. Onun fikrine göre Yenisey' den Kırgızlar'ın bir kısmının Tanrı Dağlarına göç etmesi, Kırgız halkının meydana gelmesinde hayati faktör olmamıştır. Başka boyların, halkların Kırgızlarla karışmasını inkar etmiyor. Demek ki saf bir millet yoktur.

Kırgızlar'ın ortaya çıkış meselesiyle ilgili ikinci tezin sonuçlarını S. M. Abramzon'un şu sözleri ile sonuçlayalım: "Kırgızlar'ın yerli ya da onların Kırgız halkının özünü oluşturduğu teorisi kanıtlanmamıştır. Ya da yeterince inandırıcı değildir.

Kırgızlar'ın şimdi yaşadığı topraklarla önceden bağlantısı olduğu kanıtlanmamıştır. Ama ilmi yönden yeni bilgi olmadığı halde bile, bu Kırgızlar'ın eski yerli halktan meydana geldiği teorisi ayakta duruyor ve destekleniyor. Bu teori, Kırgızistan'ın bazı tarihçilerinin görüşlerinde etkili oluyor."

Üçüncü tez, K. İ. Petrov'un yayımlanmış eserleriyle sunulmuştur. Petrov, 60. yıllardan itibaren Kırgız etnogenezi meselesi üzerine çalıştı. Onun bu konudaki görüşleri, Kırgız SSC Tarihi kitabının I. cildinin ikinci ve üçüncü baskılarında (1963, 1968) geniş olarak anlatılıyor. Ona göre, Kırgız halkı üç büyük boydan oluştu:

Birincisi, Kırgızistan'ın Moğol istilasına kadar yaşayan yerli halkından (çoğunluğu Uygur ve Karluk);

İkincisi, Tanrı Dağları'na XIII. yüzyılda yerleşmiş Moğol dilli boylardan;

Üçüncüsü (esas), Yenisey ve İrtiş yöresinde oturan Kıpçak-Kırgız boylarından meydana geldi.

İşte bu üçüncüsü, önce bahsettiğimiz iki boyu kendisiyle kaynaştırarak XVI. yüzyılda Kırgız halkını meydana getirdi. Kıpçak-Kırgız boyları Tanrı Dağ Kırgızları'nın halk olarak genel fiziki görünüşünü, dil ve medeniyetini belirlemiştir.

K. İ. Petrov'un Kırgızlar'ın XIII.-XV. yüzyıllarda Tanrı Dağlarına göçettiğini savunan hipotezinin temelsizliğine O. K. Karaev, "Kırgızlar'ın XIII.-XV. yüzyıllarda Tanrı Dağlarına Hareketleri ve Onların Yerli Halkı Özümsemesi Meselesi" adlı makalesinde detaylı tepki vermiştir (KARAEV 1966, 100-107). Petrov'un bazı görüşleri S. M. Abramzon'un önemli eseri "Kırgızlar"da ve onun diğer büyük eseri "Kırgızlar ve Onların Etnogenetik ve Tarihi Kültür Bağlantıları"nda değerlendirilmiştir (ABRAMZON, 1963: 113).

K. İ. Petrov, S. G. Klyastorniy, A. M. Mokev, V. P. Mokrmin' in görüşlerine göre; Altay' da ve İrtiş 'te Kimaklar tarafından Kırgızlar benimsenmiş, Kırgız adını almışlar ve onlar zamanla Tanrı Dağlarına göçetmişlerdi.

Kırgız dilinde "el" (halk) sözü geniş anlamında kullanılır. "El" soy, hanedan, boylar birliği, halk manasına gelmektedir.

Akademisyen S. Tabışaliev, bunlardan her birinin farklı anlama gelmesi dolayısıyla yayında

karişiklikler olduğunu söylüyor. Mesela; "el" in soy, uruk manasına aktarıldığı oluyor. Yani makale ve yazı yazarlar, farklı tarihi halk birlikleri için aynı terimi kullanıyorlar (TABIŞALİEV, 1989: 53).

Tanınmış etnograf S. M. Abramzon, son günlere kadar yazılan bazı eserlerde "Kırgız" adı ve onu taşıyanların hem zaman hem saha kavramında değişmez bir surette nitelendiğine dikkat çekiyor. VII.-VIII. asırlarda yaşayan Kırgızlara ve XVIII-XIX. asırlarda yaşayan Kırgızlara aynı etnik kolektif, aynı etnik topluluk olarak yaklaşıyorlar. Yenisey Kırgızları'ndan ve Tanrı Dağları Kırgızları'ndan bahsedildiği zaman yeterince istihsal kuvvetleri seviyesi, değişik siyasi şartları, başka coğrafi ortamı, başka istihsal münasebetleri, farklı etnik çevre tespit edilmiyordu... Acaba, diyor S. M. Abramzon, "Kırgız" adı her zaman millete eşittir dediğimizde hata yapmıyor muyuz? (ABRAMZON, 1971: 20-21)

S. M. Abramzon, gelecekteki Kırgız (şimdiki Kırgızlar'ın) boylarının "etnik ortamı"nın genellikle Altay Türkleri, kısmen Karluklar, Uygurlar, bir de Türk dilli boylardan teşkil edildiğini söylüyor. Onların tarihi hayatı, şimdiki Kırgızistan topraklarına yakın yerlerde, Merkezi Asya sahasında devam etmiştir.

S. M. Abramzon, Kırgız halkının ortaya çıkışında üç etnik grubun katılımını ayırıyor.

O etnik grupların birincisi, M. S. VI.-XI. yüzyıllarda (bu dönemin sonuna doğru kesin olarak feodal ilişkiler meydana geldiğinde) çıkmaktadır. Bu gruba eski Türk ve orta çağın başlarındaki boyların yöresine yakın bağlantılarda bulunan etnik gruplar aittir.

İkinci grubun dönemi, XII.-XIV. yüzyıllar olarak tespit ediliyor. İki büyük tarihi olayla ayırıcı vasfı olduğu ifade ediliyor. Bazı Türk dilli boyların oturduğu yerlere Kidan ve Moğollar'ın saldırısının ardından, geçen zaman içinde bu halklar Kırgız halkıyla karışmışlardır. Bu gruba hem Moğol asıllı halklar, hem bazı başka gruplar dahildir.

Üçüncü grup, Kırgız etnik tarihinin son aşaması olan XV.-XVIII. yüzyıllara aittir. Bu dönemde Kırgızlar'ın şimdiki etnik yapısı tamamen şekillenmiştir. (ABRAMZON, 1971: 38,47-48)

S. M. Abramzon, Kırgız boylarının başlıca Doğu Tanrı Dağları, Tanrı Dağları civarı, Pamir-

Alay ve buralara bitişik olan dağlı bölgelerde (Altay, İrtiş yöresi, Doğu Türkistan) teşkil olduğu fikrini ön plana sürmüştür.

Eski Kırgızlar ve onların etno-siyasi tarihi ile ilgili haberler veren yayınlanmış eserler ilgi görüyor.

Manas Destanı'nda, Manas' ın babası Cakıp' ın topraklarının Altay' da olduğu anlatılıyor. Destan kahramanı olan Manas Altay' da doğmuş, çocukluğunu ve gençliğini orada geçirmiştir. Yetişkin çağına geldiğinde o, halkıyla beraber şimdiki Kırgızistan topraklarına göç ediyor. Manas, merkezi karargahını Talas nehrinin kıyılarına taşıyor.

C. S. Baktıgulov ve V. Y. Galistkiy, Kırgız halkının oluşma seyrine yerli (Türkleşmiş İran dilliler de) ve Sayan-Altay (Yenisey) ve merkezi Asya'dan göçetmiş etnik grupların katıldığını sayıyorlar. Son aşamada dualist etno-siyasi kuruluş olarak Sağ (ong) ve Sol (sol) kanat ile beraber İçkilik grubu katılarak Kırgız halkı oluşuyor. XVI. yüzyıla doğru Kırgız halkı şimdiki topraklarında meydana geliyor (İSİK-KUL. NARIN, 1991: 73).

Kırgız halkının etnogenezini incelemekte Frunze'de (şimdiki Bişkek şehrinde) Ekim 1956'da yapılan SSCB İlimler Akademisi ve Kırgız SSC İlimler Akademisinin ortak ilmi toplantısının yayınlanmış eserleri ve tavsiyeleri büyük rol oynadı (BAKTIGULOV, 1994: 165). Bu alanda meseleyi incelemek için toplanan ilmi toplantıda arkeolog, etnograf, tarihçi ve dilciler araştırma sonuçlarını değerlendirdiler ve uzmanlara yeni görevler verildi. Toplantıda şu sonuçlar ortaya çıktı: Kırgız halkı ve onun kültürü en az iki etnik grubun müşterek hareketiyle, Merkezi Asya ve yerli Orta Asyalılar'dan meydana gelmiştir. Kırgız halkının etnogenezinin en önemli noktalan M. S. II. yüzyılın birinci yarısındaki olaylarla bağlantılıdır. Bu dönemde Kırgızistan toprağına doğudan Kırgız dilinde konuşan şimdiki Kırgızlar'ın atalarının çoğunluğu gelmişlerdir... Kırgızlar bu tarihlerden sonra, Kırgızistan topraklarında yaşayan halklar arasında sayı olarak üstünlük sağlamışlardır. Önceki asırlar için bunu söyleyemeyiz (TRUDİ PO ARHEOLOGİÇESKOY-ETNOGRAFIÇESKOYİSS-LEDOVANİİ KİRGİZOV, 1959: 233). Ancak, net olarak bilinmeyen bu tarihin ileride tespit edilmesi gerekecektir.

Kırgız SSC Tarihinin bu konuda gerçeğe

yakın olan dördüncü baskısında, "Kırgız" halkının meydana gelmesinin çağdaş çözümü olarak şunlar gösteriliyor:

Kırgız halkının etno-siyasi toplum olarak teşkil süreci, esas Kırgız halkının şimdiki topraklarında geçmektedir. Bu süreç, II.-III. yüzyıllardan başlayarak XVI. yüzyılda sona ermiştir.

Kırgız halkının temelini, Merkezi Asya ve Güney Sibirya halklarının bileşimini sindiren yerli Türk dilli boylar oluşturmuştur.

Ortaçağda geniş etno-siyasi anlam taşıyan kadim "Kırgız" adı, Tanrı Dağları'nın yerli halkında netleşmiş ve halkın şuurunda ve Kırgız milletinde korunmuştur.

Yenisey Kırgızları, Kırgız halkının doğrudan doğruya ata-babaları değildir; Yenisey Kırgızları'nın etnik temelinden Hakas halkı meydana gelmiştir. (İSTORİYA KİRGİZSKOY SSR, 1984: 50)

Tüm bu söylenen fikirleri kabul edemiyoruz. Bizim görüşümüze göre, Kırgız soyları geniş topraklarda (sadece şimdiki Kırgızistan'da değil) Altay, Yenisey-İrtiş nehirleri arasında, Pamir-Alay ve Tanrı Dağları ile Doğu Türkistan'da teşkil edilmiştir. Kırgız halkının temelini Altay ve Yenisey-İrtiş nehirleri arasındaki Kimak-Kıpçak, Kırgız boyları ile bunlara katılan boylar teşkil etmiştir. Üçüncü olarak, Yenisey Kırgızları şimdiki Kırgızlar'ın ata-babaları değildir, fikri yanlıştır. Kırgız halkının meydana gelmesinin temelinde Yenisey Kırgızları vardır. Bu yanlış kavrayış dolayısıyla, Kırgız SSC Tarihini yazanlar, Yenisey Kırgızları'na özel bir bölüm ayırmadılar. İster istemez kitabın yazarları, Kırgız halkının tarihini fakirleştirdiler.

Edebiyatta, Kırgız halkının teşekkül etmesinin kronolojik sınırı hakkında büyük münakaşa ortaya çıktı. Araştırmacıların bir kısmı, IX.-X. asırlarda "Kırgız" şuurunda halk tamamıyla meydana gelmiş ve yaşıyordu, diye iddia ediyorlar.

Başka araştırmacılar ise, uzun süren tarihi süreç sonucunda, feodalizmin olgun, gelişmiş şartlarında, XV.-XVI. yüzyıllarda Orta Asya ve Kazakistan'ın tüm esas halkları meydana gelmiş ve Kırgız halkı da ortaya çıkmıştı diyorlar (TOLSTOV, JDANKO, 1962: 91).

Bir kısım araştırmacılar ise, Kırgız halkının teşekkül etmesinin XIII.XV. yüzyıllarda olduğunu

söylüyorlar (PETROV, 1963: 130). Araştırmacıların bazıları, bu tarihin XI. ve XVI. asırlar arasında olduğunu iddia ediyorlar (KARAEV, 1968: 13-15, 30, 60-61).

Bir grup araştırmacı, XV.-XVIII. yüzyıllarda Kırgız halkının teşekkül ettiğini belirtiyor (HASA-NOV, 1967: 23).

S.M. Abramzon, "Bu zor sürecin (Kırgız halkının ortaya çıkması) başlangıcını tahminen XIV.-XV. yüzyıllar diyebiliriz. Fakat en şiddetli geçtiği tarih XVI.-XVII. yüzyıllardır. Kırgız halkının meydana gelmesinin tüm belirtileri XVIII. asırda geçmiştir. Buna rağmen bazı bölgelerde bu süreç kısmen sonra da sürmüştür" diye yazıyor (ABRAMZON, 1971:23).

M. B. Dcamgerçinov, "XVI. yüzyılda feodalite halkı olarak esas etnik belirtileri ile Kırgız halkı meydana gelmişti" diyor (DJAMGERÇİNOV, 1972: 7).

Tarihçiler V. P. Mokrmin ve V. M. Ploskih, bilimin bugünkü aşamasında Kırgız halkının ortaya çıkması hakkındaki verilerin şunlardan ibaret olduğunu söylüyorlar: (KİRGİZİ İ İH PREDKİ, 1994:62-63)

- Kırgız halkının ortaya çıkışının kökleri 2000 yıllık kadim zamanlara uzayıp gitmektedir ve Merkezi Asya'nın toprağı ile bağlıdır.

- M. S. I. yüzyılın birinci yarısında Yenisey'de (Mimisin vadisinde) yerli (Dinlin) ve yabancı (Kırgız) boyların karışması sonucunda, yeni etnik topluluk Yenisey Kırgızları teşekkül etmiştir.

- Büyük devlet döneminde (IX.-X. asırlar) Yenisey Kırgızları; Baykal'dan İrtiş'e kadar (doğudan batıya kadar), tayga orman sahasından Doğu Türkistan'a kadar (Kuzeyden güneye kadar) uzanan topraklarda yerleşmişler. Yerli halkın ve Kırgızlar'ın karışması sonucunda yeni etnik gruplar (arkeolojik bilgilere göre altı etnik grup) oluştu. Böylece "Kırgız" adının manası değişti: "Kırgız" sadece ad olarak değil etnopolitoniim olarak kullanılıyordu; yani aslı Kırgız olmayan boylar da (Yenisey Kırgızları'na siyasi bağımlılığı olan) kendilerini "Kırgız" diye tanıtmaya başlamışlardı.

- IX.-X. asırlarda böyle bir Kırgız etnik grubu Altay ve Cungarya'da meydana gelmişti. Yenisey Kırgızları sayısal açıdan daha çok olan Kimak-Kıpçak birleşmesine giren yerli halk ile

uzun süren münasebetler sonucunda yeni etnik çehreye (dili dahil) sahip oldular. Ama "Kırgız" adını koruyabildiler.

- XV. asırda Moğolistan Devletine giren Altay Kırgızları Tanrı Dağları ve Tanrı Dağları civarındaki yerleri işgal etmişlerdi. Onlar yerli Türk-Moğol boylarını kendi içlerinde erittiler ve yeni etnik oluşumun, yani Tanrı Dağları Kırgız halkının esas çekirdeği oldular.

Kırgız halkının etnogenezi meselesini çözerken bizim görüşümüze göre şu faktörlere dikkat etmek gerekir:

1) Kırgızistan'ın şimdiki topraklarında ve sınır ötesindeki ülkelerde; kadim zamanlardan, Türk Kağanlığı'nın ortaya çıkmasına kadar bu topraklarda oturanların varlığı;

2) VI.-XII. asırlarda Kırgızistan topraklarında Türk Kağanları'nın egemenlikleri döneminde feodalite münasebetleri sürecinin ortaya çıkması ve bu fonksiyonun sona ermesi, burdaki boy ve halkların o dönemdeki gelişmesi;

3) Türk dilinde konuşanların Altay dil birliğinden ayrılışı ve Kırgız dilinde genel Türk vasıflarının oluşması (Bu süreç IX.-XV. asırlar arasında geçmiştir). XVI. asırda Kırgız diline özgü vasıflar ve onun lehçelerini teşkil eden özellikler oluşmuştur.

4) XIII. yüzyılda Kırgızistan topraklarına çok sayıda Moğol dilli boyların göçmesi ve yerli halk ile karışması.

5) Kırgızistan topraklarında ikibinli yılların ilk yarısında iki etnik unsurun, Merkezi Asya ve yerli Orta Asyalılar'ın birbirine tesir etmesi, birbiriyle kaynaşması; bu dönemde Kırgızistan topraklarına doğudan teşekkül etmiş Kırgız dilinde konuşan şimdiki Kırgızlar'ın ataları gelmişlerdi.

Bugünkü bilimsel veriler ışığında Kırgız halkının historigrafisi bu şekildedir. Ancak, bu konuda ortaya çıkarılması gereken, karanlıkta kalmış bir çok noktaları aydınlatmak üzere bilimsel toplantılar, araştırmalar yapılmalıdır.

2. Eski ve Orta Çağlarda Merkezi Asya ve Tanrı Dağları'daki Etnik Süreçler

Malum olduğu gibi her halkın etnogenezi zor

süreç olarak sayılmaktadır. Etnogenez, her hangi bir vakumda rastgele değil; yarı etnik ortamlarda yeni etnik kısımların sürekli akımında ve onların karışımında gelişmektedir. Çağımızdaki ilim, etnogenezi donup kalmış sistem olarak değil, her zaman ilerlemekte olan dinamik sistem olarak anlamaktadır. Milletin kökleşmesinin sınırı kendi milli adını ifade eden toplumun şuurunda, dilinde, kültüründe, yaşam tarzında, ideolojisinde, dini görüşlerinde, genel ortak ekonomisinde ve toprağındadır.

Kırgız halkının oluşmasının eski ve orta çağlarda Doğu Türkistan ve Tanrı Dağları ile Yenisey'den Moğolistan'a kadar olan bölgelerdeki etnik süreçler ile sıkı bağları olmuştur. Tarihi açıdan ise 1500 yıldan fazla sürerek ancak XV.-XVI. yüzyıllarda sona ermiştir.

Bu süreç aynı zamanda Orta Asya'nın tüm Türk dilli halkları Özbekler, Kazaklar, Türkmenler, Karakalpaklar ile hemen hemen aynı tempoda sürmüştür. Genellikle bir boy, hemen hemen tüm Orta Asya halklarının (mesela; Kıpçak, Kırgız ve diğerleri) etnik parçası olmuştur.

Güney Sibiryadaki, Kazakistan'daki, Orta Asya'daki Kazak, Türkmen ve diğer hayvancılıkla geçinen halklar gibi Kırgız halkı da, zamanla belirlensek X.-XV. yüzyıllarda feodal toplumun gelişmiş safhasında teşekkül edebilmiştir.

Aşiret ve hanedan kuruluşlarını feodaliteleş-tirme, savaş ve siyasi açıdan daha güçlü olan boyların, ikinci bir boya boyun eğdirmesi neticesinde olmuştur. Onları zorlamanın temelinde birleşme olmuş ve devlet kurulmuştur. Göçmen devletlerinin özelliklerinden biri, onların dayanıksızlığı, üç-dört nesil geçtikten sonra dağılan ve tekrar birleşerek başka hanedanların ortaya çıkışı ile süren devamsızlığı idi.

Bu süreç, egemen hanedanların kendi adlarını bağımlı olan boylara çok kez aktarmasıyla beraber sürmüştür. Örneğin Merkezi Asya'nın küçük boylarından birisi VI.-VII. asırlarda Türk adını Karadeniz'in kıyılarına kadar zaptettiği bir çok boya aktarmış ve Anadolu Türkleri'nde bu ad sağlamlaşıp kalmıştır (Oğuz boylarının önceden bu adı yoktu).

Asparuha Han'ın ordusu yer değiştirdiğinde, "Bulgar" diye adlandırılan Türk adı sadece Türk

boylarına değil, Balkan yarımadasındaki kültürü farklı olan boylara, hatta Slavyanlara da yayılmıştı. Daha M. Ö. bininci yılın ikinci yarısında Merkezi Asya'da ortaya çıkan "Kırgız" adı, IX.-X. asırlarda Yenisey'den başlayıp Baykal ile Altay'a kadar geniş bir sahaya yayılmıştır. Sonraları Tanrı Dağları'na da nakledilip burda "Kırgız" adı, XVI. asırda oluşan halkın adına dönmüştür.

Merkezi Asya'yı XIII. asırda zapteden Moğollar'ın adı önce Tamı Dağ ve Yedisu halkına nakledilmiştir. Ondan sonra Kuzey Hindistan halkına Moğullar denilerek Türkçeleştirilip aktarılmıştır. Bu yerlerde İngiliz sömürmesine kadar bu ad devam etmiştir.

Halkın adının çok basamaklı nakledilmesinin ikinci bir örneği "Tatar" adıdır. Önce bu ad, Baykal Vadisinde egemen olan çok sayıdaki boylara aitti. Onları Cengiz Han'ın başında olduğu Moğollar grubu katletmiş, fakat Avrupalılar ile Çinliler tarafından Moğollara "Tatar-Moğollar" diye ad verilmiştir. Ondan sonra Moğollar ile bu ad, Volga nehrinin kıyısındaki ve Kırım'daki hiç alakası olmayan yerli Türk dilli halklara aktarılmıştır.

Şimdi Kırgızlara bakalım. Şimdiki zamanda Çin kaynaklarında belli olan farklı adlar; gegun, gyangun, kigu, tsigu, gegu, hegusu, hagası ve diğerleri "Kırgız" adının farklı zamanlarda kullanılan fonetik varyantlarıdır (BARTOLD, 1991: 128).

Çinli Sun Yan (M.Ö. 1381-1310) tarafından yazılan "Yan Tarihi" adlı kitapta "Kırgız" sözü, "Kırk-Uuz" ve "Kırk Oğuz" sözlerinin değişmesinden ortaya çıkmıştır, deniliyor (TABIŞALİEV, 1993: 13).

"Kırgız" terimi, halkın kendine verdiği ad olarak sayılmaktadır. Çünkü Çin, eski Türk, Bizans, Arap, Fars dillerindeki kaynaklarda gösterilen varyantlardan fonetik seslerde pek farklı değildir. Halk, terimi seslerine göre "kır"-bozkır ve "kırk"-kırk sözleri ile bağlantı kuruyor ve "bozkır halkı", "bozkırda yaşayanlar" veya kırk kızdan yayılan halk anlamını veriyor (TABIŞALİEV, 1993: 14).

Şimdi Kırgız halkının ortaya çıkış süreci nasıl olmuş, ona göz atalım.

Şimdiki zamanda "Kırgız" adı, malum olduğu gibi Türk halklarının en eskisi olarak sayılmaktadır. Kırgız adı, Merkezi Asya'da Kırgızistan'ın

şimdiki topraklarından uzakta ayrı bir boyun veya bir hanedan grubunun adı olarak meydana gelmiştir. Kırgız adı ilk kez M. Ö. Çin kaynaklarında anılmaktadır.

Kırgız halkının ortaya çıkış meselesi, yazılı kaynakların çok az olmasından ve tam olmamasından, arkeoloji, antropoloji, etnografya malzemelerinin, Kırgız destanının ve dilinin hala yetersiz ve zayıf incelenmesinden dolayı zor bir problem olarak kalmaktadır. Bu sebepler nedeniyle bilim adamlarının arasında, "Kırgız halkı nasıl ve ne zaman ortaya çıktı?" sorusuna verilen cevaplarda fikir birliği sağlanamıyor. Bu konuda ilim dünyasında 10'dan fazla cevap var. Bunların hepsi farklıdır. Eğer bazı detaylarını saymazsak çoğu sonuçları aşağıdaki üç hipotezde toplayabiliriz:

1. Kırgız halkı, eski zamanlarda Yenisey'in Minusa vadisinde yaşayan atalarının yerlerinden göçetmenin neticesinde Tanrı Dağları'nda teşekkül etmiştir. Bu fikri Akademi üyesi Miller G. F. (1705-1783), "Sibirya'nın Tarihi" adlı eserinde ilk kez ifade etmiştir (MİLLER, 1937).

Bu fikri V. V. Radlov ile A. N. Bernştam geliştirmiş ve devam ettirmişlerdir. Bu hipotezin şimdi de taraftarları vardır.

2. Kırgız halkı yerli halktır, eski zamanlardan beri şimdiki Kırgızistan topraklarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu fikri XIX. asrın ortalarında Kazak bilimadamı Ç. Valihanov ve sinolog N. Y. Biçurin birbirleriyle bağlantısız söylemişlerdir.

3. Kırgız halkı Tanrı Dağlı yerli halkların ve Merkezi Asya'dan gelen etnik toplulukların birleşmesinin sonucunda Tanrı Dağlar'da ortaya çıkmıştır (İSTORİYA KİRGİZSKOY SSR 1956, 1963, 1968, 1984).

Son hipotez şimdiki ilimde geniş taraftar bulmuştur. Bu hipotez 1956 yılında Bişkek şehrinde düzenlenen "Kırgız Halkının Ortaya Çıkışı" adlı ilmi toplantıda dile getirilmişti. SSCB İlimler Akademisi'nin, Kırgız SSC İlimler Akademisi'nin ve kardeş cumhuriyetlerin ilmi kuruluşlarının her türlü ihtisaslardaki büyük bilimadamlarının arasında geniş fikir alış-verişlerinin neticesinde şöyle sonuçlanmıştır: "Kırgız halkı ve onun kültürü en az iki etnik parçanın; Merkezi Asyalı ve Tanrı Dağlı yerli Orta Çağ'daki etnik kısımların müşterek hareketleri neticesinde teşekkül etmiştir. Kırgız hal-

kının ortaya çıkışının en önemli noktalarından biri, zaman olarak en yakını M. S. bininci yılın birinci yarısındaki olaylar ile bağlantılıdır. Bu dönemde Kırgızistan bölgesine kuzey doğudan teşekkül etmiş, Kırgız dilinde konuşan şimdiki Kırgızlar'ın ataları göçedip gelmişlerdir." (TABIŞALİEV, 1993: 16)

Toplantıya katılanlar, Kırgız halkının esas özünün veya en azından onun etnik parçasının Merkezi Asya kökenli olduğu sonucuna vardıklarını; Kırgızlar'ın Merkezi Asyalı etnik esası tam lokalize etmesindeki meseleye, bir de Kırgız dilinin oluşması ve diğer meselelerin hala yeterince incelenmemesine ayrıca işaret etmişlerdir. Onun için, ifade edilen bu hipotez net olarak çözülmüş diyemeyiz, bu konuda tartışmalar devam edecektir.

Birbirine zıt, farklı fikirlerini geliştiren bilim adamları ilimi bir hayli ileri sürüklemişlerdir.

Bilim adamlarının bundan sonraki çabaları, bu problemi coğrafi açıdan belirlemeye yönelmişti. Bu konu üzerine çalışan bilim adamları arasında şu isimler sayılabilir: L. P. Popov, K. İ. Petrov, O. K. Karaev, Y. S. Hudyakov, A. M. Mokeev, S. G. Klyaştomiy, M. B. Camgırçinov, V. P. Mokrmin, İ. B. Moldobaev ve başkaları.

Kırgız halkının ortaya çıkışıyla ilgili çok taraflı sürece aşamalı olarak bakarsak; eski zamanlarda Yenisey'deki etnik süreçler nasıl olmuştur? Kırgız adının kendisine bakarak düşünersek, Kırgızlar daha M.Ö. III. asrın sonlarında Türk dilli olmuş, başka boylar ile beraber Merkezi ve Güney Sibirya'nın Türk atalarının etnik ve medeni dayanaklarını teşkil etmişlerdir. Önceleri onlar kuzeybatı Moğolistan bölgesinde, tahminen Kızıl-Nor gölü çevresinde yaşıyorlardı. Ondan sonra Yenisey ırmağına ve Minusa vadisine göç etmişlerdi. Bu yerlerde Kırgızlar, Avrupalı tipteki Dinlinleri fethetmişler ve benimsemişlerdi.

Minusa vadisindeki karışık etno-kültür süreçleri, arkeolojik malzemelerden farkedilmiştir. Taştık Kültürü diye adlandırılan kültürün son aşamalarında (III.-V. asırlarda), geleneksel unsurlarla beraber Kırgızlar'ın buralara göç ettiği ile ilgili unsurları da görülmektedir.

III.-V. asırlarda yerli ve dışardan gelen kısımlar bir kültür tabakasında birleşerek Yeniseyli Kırgızlar'ın kültürünün temelini kurmuşlardır.

Yeni kanıtlar gerektiren başka görüş de var. Bir görüşe göre M. Ö. bininci yılın sonunda Doğu Türkistan'da boy hanedan birleşmesi olmuş ve M. S. bininci yılın ortalarında Yenisey'e yer değiştirerek gelmişlerdir.

Böylece yazı ve arkeolojik kaynaklara uygun kendi tarihinin daha ilk etaplarında "Kırgız" adını taşıyan boylar karışık, zor etni-kültür bağlantılarına girmişlerdir. Dinlinlerle karışma ve benimsenme Kırgızlar'ın temelini oluşturmuştur. Yeni etnik toplumun teşekkül etmesinde Kırgızlar'ın arkasından Yenisey'e Tuva'dan göçeden ve onlara başeğmiş Hun kökenli bazı boylar da katıldılar.

Yazılı kaynaklarda VI.-VIII. yüzyıllardaki Yenisey Kırgızları'nın etnik tarihi çok az yansıtılmıştır. Kırgızlar'ın Devleti karışık etno-kültür toplum olarak sayılmaktadır. Bu toplum etnik bir elitten ibaretti. Onu Kırgızlar'ın kendileri ve onlara bağımlı bir çok boylar oluşturmuştur. O zamandaki Kırgızlar'ın dış görünüşünü ayırt eden belirtileri sarı saç, renkli göz ve kırmızı yüz idi. Ölü ile ilgili geleneklerinde, ölüyü yakma uzun zamanlara kadar kullanılmış, tahminen X. asıra kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra Kırgızlar cenaze merasimlerinde yeni şekillere geçmişlerdir.

Dil, kültür ve bir çok merasimler açısından Kıştımlar, diğer bir deyimle köleler veya Yenisey Kırgızlarına bağımlı olup yasak (haraç) ödeyen boylar Kırgızlar'dan farklılardı.

Arkeolojik malzemelere göre VI.-VIII. asırlarda Kırgız kültürü geleneksel Taştık kültürünün esasında gelişmiş, çeşitli değişikliklere az uğramıştır. Bunlardan dolayı, Kırgızlar o zamanlardaki kültür ve etnik yapılarıyla diğer eski Türk Dünyası'ndan uzak düşmüşler diyebiliriz. VIII. asrın başlarından itibaren durum değişmiştir. Bu tarihle beraber Altayteles Türkleri'nin kültürünün güçlü tesiri farkedilmektedir. Bunlar cenaze merasimlerinin ayrıcalığından ve ölü ile beraber gömülen eşyalardan açıkça görülmektedir. Yenisey'de Kırgızlar'ın arasına Sayan-Altay Türkleri'nin bir kısmı yerleşmiştir.

Bu değişmeler Kırgızlar'ın Türkler, Türgeşler, Karluklar, Çikler ve başka eski Türk halkları ile olan aktif barış ve savaş esnasındaki temaslarını doğrulayan yazılı kaynaklarda görülmektedir. Yeniseyli Kırgız asilzadeleri, Türk ve Türgeş asilzadeleri ile sülalece devam eden kız alma-verme

bağlantıları kurmuşlardır. Türkler ve Kırgızlar arasındaki evlenmeler II. Göktürk Kağanlığı'na Kırgızlar'ın bağımlı olduğu dönemde (611. yıldan 630'lu yıllara kadar) artık normal bir görünüş haline gelmiştir. Kırgızlar'ın tüm geleneksel kültürünü Türkleştirmenin aktif süreci başlamıştı. Daha sonraları Minusin Türkleri Kırgızlar tarafından benimsendiler.

Kırgızlar Moğolistan'ı zaptedip Merkezi Asya'nın uçsuz bucaksız geniş sahasında egemenliğini kurdukları "Büyük Kırgız Devleti" döneminde (IX.-X. asırlarda), Kırgızlar'ın etnik bağlantıları aktif ve yüksek seviyede idi. Bu zaferin sayesinde Yenisey Kırgız Devleti Orta Asya'nın Doğu kısmı, Türkistan ve Moğolistan'da hakim olan büyük göçebe devleti haline geldi. V. V. Bartold'un söylediğine göre, Kırgızlar'ın Moğolistan'ı fethetmesi Merkezi Asya'da batıdan doğuya doğru yönelmiş bir istila hareketi nadir bir örnekti. Çünkü çoğu göçebe boyların hareketleri tam ters yönde olurdu (TABIŞALİEV, 1993: 18).

Tan Sülalesi'nin iktidarda bulunduğu Çin ile dostluk münasebetlerinin kuruluşu, Kırgız Devleti'nin tarihinde iz bırakmıştı. O zamanlarda bu bölgelerde yaşayan Oğuzlar, daha sonra Uygurlar Çin ile anlaşmamış ve bu kuvvetli komşuya sık sık saldırılar düzenlemişlerdir. Kırgızlar'ın Çin ile iyi ilişkilerinin sebebi ise, Kırgız Kağanı'nın Çinli Li Lin'le olan akrabalığına bağlanabilir. Yine de iki devletin arasındaki dostluk münasebetleri uzun süreli olamadı. Bu dostluk ilişkilerinin kurulduğu dönemde, aralarındaki ticaret canlanmıştı. Yüksek kaliteli Kırgız silahları uluslararası pazara girmiş ve Çin ordusunun eline geçmişti.

840. yılda Uygur Kağanlığı'nın yenilmesi ve o bölgede Kırgızlar'ın devletinin kuruluşu etnik grupları sağlamlaştırmakta ve birleştirmekte büyük rol oynamıştır. Zaman geçtikçe Kırgızlar'ın askerleri kuzeye, doğuya, batıya ve güneye atılmışlardı.

Kırgızlar'ın bir kısmı fethedilen yerlere yerleşip etnik temaslara girmiş ve yerli halkla karışmışlardır. Bu ise bir sürü etnik grupların teşekkül etmesine neden oldu. Bunlara arkeolojik malzemelerde rastlayabiliriz. Bu bölgeler komşu halklara Kırgızlar'ın tesirinin yayıldığı esas noktalardı. Büyük devlet döneminden itibaren ve sonraları da Kırgız adını taşıyan boylar Baykal'daki Yakut-

lar'dan başlayıp Ural'daki Başkurlara kadar çok sayıda Türk dilli halkların içinde çıkmıştır. IX.-X. asırlardaki göçte Kırgızlar'ın içine Kıştım (Kırgızlara bağlı) boylarının bir kısmı girmiştir. Kırgızlar'ın bir çok kısmı Yenisey'den güneye Tuva'ya, Moğolistan'a, Altay'a, Doğu Tanrı Dağlarına ve Yedisu'ya göçetmişlerdir.

3. Yedisu ve Tanrı Dağlar 'uda Etnik Süreçler Nas İ Geçiyordu?

M.Ö. bininci yılda burdaki etnik süreç, çeşitli İran dilli Sak (İskitler) boylarının geç Tunç dönemi nesillerinin birleşmesi aşamasındaydı. M. Ö. II. asırdan başlayan etnik grupların birleşme süreçleri Usun Devleti'nin etrafında geçiyordu. Usunlar'ın dil açısından hangi dil grubuna ait olduğu henüz ortaya çıkarılamamıştır. Bilim adamlarının çoğunluğu İran dilli olduğu üzerinde duruyorlar; fakat onların Türk dilli olduğunu iddia edenler de var. Usunlar'ın dış görünüş açısından Orta Asya'nın diğer halklarından farklı olduğunu söyleyen bu bilim adamları, Usunlar'ın nesillerini sarı sakallı ve mavi gözlü Türkler diye sayıyorlardı. Usun Devleti'nde sayı açısından Doğu İran dilli Saklar ve Yüeciler (Toharlar) çoğunlukta idi. Usun döneminde Moğol sayısı çoğalmıştı.

Genellikle M. S. bininci yılda Yedisu ve Tanrı Dağı etnik tarihi, Hun boylarının buraya saldırmasına bağlı olarak İran dilli halkın Türkleştirilmesi yönünde gelişmiştir. Türkleştirme süreci, Türk Kağanlığı'nın kurulmasının ardından çoğalmıştır. VI.-VIII. asırlarda Tanrı Dağları'nda sosyal ve siyasi açıdan hakları eşit olmayan üç etnik grup;

1) Yakın geçmişi Merkezi Asya ile bağlı olan Türk boyları,

2) Türkler kadar hayvancılıkla uğraşan yerli halk (Sak-Usun boylarının nesilleri) Hunlar tarafından kısmen Türkleştirilmişti,

3) Orta Asya bölgesinden Yedisu'ya göçeden Soğd (Doğu İranlı) halkın devamlı olarak birbirine tesiri olmuştur.

VI.-VII. asırlardaki etnik temaslar ve birbirine etkileri hayvancılıkla uğraşan yerli halkı ve bir dereceye kadar yerleşik hayata geçen çiftçi Soğd halkını Türkleştirme yönünün umumi olmasına rağmen, yavaş tempoyla sürmüştür. Normal halka göre asilzadeler daha çok tesirli olmuştur.

Hayvancılıkla uğraşan Türkdilli Kartuklar'ın yeni grubun Tanrı Dağlara ve Yedisu'ya göçedip gelmesi, Kartuk Devleti'nin teşekkül etmesi (766-940) etnik süreçlerin esas yönünü değiştirmese bile Türkleştirme akımını çok hızlandırmıştır. Karluklar, Çiğiller ve Yağmalar yerli halkları Yedisu'nun sınırlarından çıkarıp diğer boyları sıkıştırarak, onların güzel yaylalarını ele geçirdiler. Bu ise onların toprak açısından çabuk büyümesine, genişlemesine neden olmuştur. IX.-X. yüzyıllarda Yedisu'da ve Tanrı Dağlar'da çok eskilerden beri göçebe hayatı sürdüren halkı Türkleştirme süreci tamamen sona ermişti. Çiftçilikle uğraşan yerleşik halkı Türkleştirme süreci 150-200 yıldan sonra tamamlanmıştı.

Karahanlıların zamanında Yedisu ile Tanrı Dağ tamamen, Orta Asya ve Kaşgar çiftçilik işinin güçlü tesiri altında kalmıştır. Yeni din, İslam dini sağlamlaşmış ve bunun neticesinde bu bölge büyük müslüman dünyasının bir parçası olmuştur. Mahmut Kaşgari'nin kanıtlarına göre; XI. asrın ortalarında yerleşik kültürün esas yayıcıları Türkler olmuşlar. Kuzey Tanrı Dağı civarındaki Soğdları sindirme sürecinin sona ermesinin görgü şahidi olmuş ve "Balasagun'un sakinleri Soğdça ve Türkçe konuşurlar. Taraz'ın ve Aş şehrinin sakinleri de aynı şekilde konuşurlar. Soğdların arasında sırf Soğdça konuşanlar yoktur. Onlar Türklere benziyorlardı ve onların örf adetlerini kabul etmişlerdi." (VOLİN, 1960) diye tespit etmiştir Mahmut Kaşgari.

XII. asırda şimdiki Kırgızistan'ın toprağına -doğudan Karakitaylar, XIII. asrın başlarında ise Naymanlar saldırmışlardı.

Bildiğimize göre, XIII. yüzyıla kadar şimdiki Kırgızistan bölgesinde sonraları Kırgız halkının içine giren yerli Türk dilli gruplar gelişmiştir. Şimdiki zamanda tarihi edebiyatta zıt iki kavrayışın, yani Tanrı Dağlı Kırgızlar'ın Altay ve Yenisey ile olan etnogenetik bağlantılarıyla ilgili tartışma devam etmektedir. Aşağıda onlara kısaca değinilecektir.

Uygur Kağanlığı'nın yıkılması Kırgızlar'ın büyük devletinin başlangıcı olmuştur. Kırgız Kağanlığı güney Sibiryaya, Moğolistan, Baykal ötesi, Doğu Kazakistan ve Doğu Türkistan topraklarını kapsamıştı. Çoğu zaman yabancılar, "Kırgızlar" adıyla sadece Kırgızları değil, onların egemenliği

altındaki boyları da kastetmişlerdir. X. asırda Fars dilindeki yazılan "Hudud al-alam" adlı eserde, Kırgızlar'ın batı tarafında yerleşen Kıştım boylarından bahsedilip, şöyle belirtiliyor: "Kesip (Kıştım), başka halkın adının yanı sıra bir de Hırhızlar'ın adı olarak geçiyor. Onlar dağ yamaçlarında, çadırlarda yerleşirler; hayvanların derisini, misk kokusunu, hutu boynuzunu ve başka şeyleri tedarik ederler. Bu Hırhız halklarının birinin dili Halluh (Karluk) diline yakındır, kıyafet açısından onlar Kimaklara benzerler." (VOLİN, 1973: 40) Bu eserde Baykal boyunda yaşayan Kurkanlara kadar Kırgızlar'ın başka çeşitleri de beyan edilmiştir. Onlar da Kırgızlar'dan idi, fakat "Başka Hırhızlar ile karışmazlar... Onların dilini başka Hırhızlar anlayamazlar" (VOLİN, 1973:40).

Kırgızlara bağlı olan ve Kırgız kültürünün tesirinde yaşayan Kıştım boyları da, IX. asırda Kırgızlarla beraber Altay steplerine, İrtiş boyuna gitmişlerdir.

Kaynağı analiz etmek, Kırgızlar'ın etnik tarihi için önemli iki sonuca varmaya imkan vermektedir. Birincisi, X. asırda Kırgız adı sadece etnik anlama değil, siyasi anlama da sahip olmuştur. Kırgız adı sadece kökeni Kırgız olan boyları değil, Kırgızlar'ın Devletine giren başka Türk dilli boyları da kapsamaya başlamıştır. Hunlar'ın zamanından beri Merkezi Asya'da kabul edildiği gibi, bir halkın adı siyasi ad olmuştur. İkincisi, İrtiş'in ve Doğu Tanrı Dağı'nın halkı sadece Kırgızlar'nın değil, Kimaklar'ın da kültür unsurlarını kabul etmişti. Kırgızlar ile Kimaklar'ın etnik kültür tesirleri Altay'a yayılmıştı. "Hudud al-alam"da zikredildiği gibi Kimaklar'ın Devleti yıkıldığında Kırgızlara daha çok benzeyen Kırkırhan bölgesi ayrılmıştı. Bununla ilgili XV. yüzyıldaki "Madc-mu at-tavarih" kaynağında kaydedilen efsane dikkatimizi çekmektedir. Bu kaynağa göre, Kırgız bölgelerinin biri "Kırgın" (Karakarı) diye adlandırılıyor. İlginç tarafı da Manas Destanı'nda Kırgızlar, Kökötöy Hanın cenaze yemeğini Karkıra adlı yerde düzenlerler (MANAS DESTANI, 1994: 115). Kırgız halkının etnik tarihini incelemek için Altay halklarının folklorunu araştırmak gereklidir. Çünkü Kırgızlar'ın sözlü eserlerinin bazı tarzları, manası Tuvalılar'ın, Altaylılar'ın, Hakaslar'ın, Şorlar'ın ve Merkezi Asya'nın başka halklarının eserleri ile koştut tararlar taşır. Bazı makaleleri saymazsak, bu etnografik benzerlikleri özellikle kı-

yaslayarak araştıran eserler daha pek yapılmadı. Bahsettiğimiz halklarla ilgili kıyaslamalı etnografik araştırmalar, Kırgız halkının ortaya çıkış meselesini çözmekte önemli destek olurdu.

Altay'dan başlayıp Doğu Tanrı Dağları'na kadar Yeniseyli Kırgız gruplarının yerleşmesi, arkeolojik araştırmalarla belirlenmektedir. Altay ve İrtiş boyu bölgesindeki Kırgızlar mezarlarının yerli boyların mezarlarına nazaran çok az sayıda olduğu ortaya çıkmaktadır. Yerli boyların Kırgızlara tesirinin daha çok olduğunu belirlemek gerektir. Kırgızlar'ın yerli Türkler ile sinme süreci başlamıştı. Marvazi'nin kanıtlamasına göre, bu süreç XII. asra doğru çok ilerlemiştir. Yenisey'in dışında müslümanlar ile komşu yaşayan Kırgızlar "ölü yakma merasimlerinden vazgeçip ölüyü yere gömmeye başladılar." (TABIŞALİEV, 1993: 23) Moğolistan'ın batısına doğru Kidanlar'ın ilerlemesi, Kırgızlar'ın etnik büyük birliğini iki boy grubuna ayırmıştı. Ondan sonra bağımsız olarak Kırgızlar'ın biri Altay ve Doğu Türkistan'da, ikincisi Yenisey'de gelişmişler ve XVIII. asrın başına kadar yaşamışlardır.

Moğolistan'ın istilası Güney Sibirya ve Orta Asya'nın etnik sürecini çokça etkilemiştir. Kırgızistan bölgesine Moğollar ve onlara bağımlı Doğu Sibirya kökenli Türk boyları göçedip gelmişlerdir. Onlar kısmen yerli Türkleri yerinden etmişler, kısmen de kendilerini asimile etmişlerdir. Yerleşik hayatta çiftçilik yapan halklar, yıkılmış şehirleri bırakıp gitmişlerdir.

Gerçi XIII.-XIV. yüzyıllardaki Kırgızlar hakkında bilgiler çok azdır. 1260 yılında, Kırgız ülkesinde Moğollar'ın büyük ham ile düşman olan Moğol Hanı'nın oğlu Arık Buka, kendi karargahını kurmuştu. Ondan sonra Yenisey ve Altay bölgeleri, idare merkezi Çüy vadisinde bulunan Haydu Devleti'nin içine girmişti. XIII. asrın sonu Kırgızlar için çok zor bir dönem oldu. Moğol feodalları çok sayıdaki Kırgız ailelerini kendi topraklarından Mançurya'ya, Moğolistan'a ve Çin'e göçettirdiler. Yuan Moğol Sülale (1265) tarihinde, Altay ile Tuva topraklarına egemen olan Kırgızların da bir bölümünün Şandun vilayetine göçettirildiği belirtilmiştir. İrtiş boyu ve Altay yerlerini Haydu elinde tutuyordu. Sonraları bu yerler Moğolistan Devletinin kuzey doğu bölgeleri olmuştur. Moğolistanlı Kırgızlar'ın etnik tarihini takip

etmek oldukça zordur. Çünkü XIV.-XV. asırlardaki müslüman düşünürler çoğu zaman bu Kırgızları "Çağatay", "Çete" ve "Moğollar" gibi genel terimlerle belirtmişlerdir. Moğolistan'ın ortaya çıkışı ile ilgili uzman Muhammed Haydar şöyle yazıyor: "Kırgızlar da Moğol boylarından teşekkül etmiştir." Aynı uzman, Kırgızlar'ın bazı ayırt edilen etnik kültür belirtilerinden bahsetmiştir. Kırgızlar Moğol boylarından ayrı olarak yaşarlardı. İslam dinini daha kabul etmemişlerdi ve eskisi gibi inançsız olarak görünüyordular (İSTORİYA KİR-GİZSKOY SSR, 432).

X.-XVI. asırlarda Moğolistan'ın zaten sağlam olmayan devlet kuruluşu, sürekli iç savaşlardan ve komşuların yıkıp geçirici akınlarından dolayı düşmeye başlamıştı. Yedisu ve Tanrı Dağ bölgelerinde yaşayan halk büyük ölçüde azalmıştı. Bu durumdan yararlanan Altay'ın Kırgızları, bölgeye egemen olmaya başlamışlardı. 1510 yılına doğru Kırgızlar'ın yüzünden bir tek Moğol Moğolistan'da kalmamış, diye yazıyor Muhammed Haydar. Kırgızlar'ın birleşmesi Moğollar'ın uruk, boy ve gruplarını yerinden etmiş veya onları sindirip almışlardır. Kırgızlar'ın benimsediği Moğol boylarının arasında Doglatlar (Duglatlar), Kungaratlar, Varlatlar, Barlaslar, Baarınlar, Barkiler (Bargut-lar), Baraklar, Ciraslar (Çoraslar), Sulduzlar, Tatarlar, Markitler, Kurlagutlar (Kurlautlar) grupları ve bazı başka boylar vardı. Kırgızların içine bir zamanlardaki güçlü Karahanid devletinin etnik mirasçıları olan yerli Türk boyları da karışmışlardı. Onların arasından Çiğiller'in, Kangılılar'ın, Karluklar'ın, Karakitaylar'ın, Argular'ın ve başka grupların adını söyleyebiliriz. Geçmiş zamanımızı öğrenmekte, şecere ve soy tarihini araştıran gen biliminin büyük rolü vardır. Bu, dünyada tüm ülkelerin yardımcı tarihi ilmidir. Fakat şeceresini yazıp alan ülkelerle, yazısı olmayan halkların boy tarihini öğrenmede farklılık vardır. Onlarda gen bilimi sözlü tarih olarak ortaya çıkar. Halkın her üyesinin kendisinden önceki yedi atasını bilmesi şarttır.

Yeni bölgeleri zaptetmekte ve korumakta büyük siyasi hareket, etnik birleşmeyi ve siyasi istikrarı gerektiriyordu. Bu eski zamanlardan miras kalmış sağ ve sol kanadın düalist etnik siyasi sistem, Kırgızlar'ın ortaya çıkışına neden olmuştur. Buna "içkilik" boy grupları katılmışlardı. Kırgızlar'ın etnik tarihinin bu önemli görünüşü XVI. yüzyılın başında olup, Tanrı Dağ'da Kırgız halkı-

nın teşekkül etmesinin önemli bir aşamasını göstermişti.

"Madcmu at-tavarih" eserine göre, XVI. asırda sağ kanada Solto, Cediger, Bugu, Sarıbağış, Sayak boyları ve Karaçoro "aksakalı" (reisi) olan boylar grubu girmişti. Kırgız rivayetlerine göre bahsettiğimiz boyların efsanevi babası Tagay'dur. Sağ kanattaki esas boylara Tagay'ın akrabalarının nesilleri Adıgine, Moğollar, Minkuş ve Kara Bağış boyları girmiştir. Aynı kısma Çerik, belki Azık boyları da girmiştir. XIX. asırdaki kaynaklara göre, Karaçoro grubunu Bağış, Suumurun, Keldike ve Baarın oluşturmuştur. Sağ kanattaki tüm Kırgız uruk-boy birleşmeleri Ak-Uuldan yayılmıştır.

XVI. yüzyıldaki Kırgız birleşmesinin sol kanadını Basma, Munduz, Çon Bağış, Saruu, Kıtay, Kuşçu (Kutçu) kurmuşlardır. XIX. asırdaki kaynaklara göre bunlara Cetigen boyu da girmiştir. Sol kanattaki birleşme Kuu-Uul'dan yayılmıştır. XVI. yüzyılın başında "İçkilik" boy gruplarına Boston, Teyit, Cookeşek, Döölös, Kıdırşi, Kandı (Kangdı) giriyordu. XIX. asırdaki kaynaklara göre bunlara Kese, Azat, Orgu, Noygut ve Kıpçak boyları da girmiştir. Rivayetlere göre tüm İçicilikler Salavasbiy Bulgaç'ı'dan yayılmıştır.

Son zamanlarda yayınlarda halkın şecerele-riyle ilgili bir çok bilgiler yer aldı. Birincisi, bunların hepsi de ilmi karaktere sahip olamaz. İkincisi, bazı makalelerdeki bilgiler doğru değildir. Yazanların, kendi boylarını ön plana çıkarmak istedikleri farkedilmektedir. Onun için boyların tarihini bundan sonra daha derin analiz etmek, araştırmanın önemli hedefidir.

Etnografya, dil bilimi ve antropoloji bilgilerine göre şimdiki Kırgızlar'ın geleneksel maddi kültürü, dili ve dış görünüşü, tipi Altaylılara, Hakaslara, Tuvalılara, Kazaklara ve Karakalpaklara daha çok yakındır. Yukarıda saydığımız esas halkların özü, Yenisey'den başlayıp İrtiş ve Doğu Türkistan'a kadarki bölgede yaşayan akraba (bazen bir halk) etnik kuruluşların esasında teşekkül etmesi ile anlatılmaktadır.

Buna rağmen, bilim adamları Kırgızlar ile Altaylılar'ın esas itibari ile kökeninin aynı olduğunu belirtiyorlar. Bu geleneksel maddi ve manevi kültürün, etnik parçaların ve dilin özellikle yakın olmasından görülmektedir. Kırgızlar ile Altaylı-

lar'ın içine Munduz, Döölös, Kuşçu, Törö, Koçkor-Munduz, Kara Tumat, Ak-Tumat, Börü, Saruu, Kuba, Kubat, Kumaç, Alçı, Alçıgan, Alakçın ve benzer etnik gruplar da girmektedir. Adı benzer etnik gruplar Kırgızlar ile Hakaslar'ın, Kırgızlar ile Tuvalılar'ın, Kırgızlar ile Kazaklar'ın içinde de vardır, ama çok azdır. Fakat 1956 yılındaki konferansta belirtildiği gibi başka halklara göre Kırgızlar'da Moğol tipi çoğunluktadır.

Kırgız dil ilmiyle ilgili bilim adamları B. M. Yunusaliev, İ. A. Batmanov (BATMANOV, 1959, YUNUSALİEV, 1956) Bu konudaki bir çok tahminlerden olan; Kırgız halkının etnik tarihi ile ilgili uzman S. M. Abramzon'un ve Karahanlıları araştıran O. Karayev'in fikirlerinden örnek göstermeyi doğru buluyoruz. S. M. Abramzon'un Kırgızistan tarihi ile ilgili yazdığı "Kırgızlar ve Onların Etnik ve Tarihi Kültür Bağlantıları" (LENİNGRAD, 1971) adlı çok kıymetli eseri haksız olarak tenkit edilmişti. Yazar, şöyle bir sonuca gelmişti:

1. Kırgız halkını teşekkül eden boylar özellikle Tamı Dağ ve civarlarında, ayrıca Pamir-Altay ve onlara bitişik olan dağlık bölgelerde (Altay, İrtiş boyu, Doğu Türkistan'da) meydana gelmiştir.

2. XIV.-XVII. yüzyıllarda ortaya çıkan Kırgız halkının esasını aşağıdakiler kurmuşlardır:

- a) Yerli, yakın zamanlarda bu yerlerde yaşayan Türk dilli boylar;
- b) Yabancı, genellikle Güney Sibirya ve Merkezi Asya asıllı Türk dilli boylar grubu;
- c) Moğol ve Kazak-Nogay boyları (ABRAMZON, 1971:80).

Gösterilen mevzular, yerli ve Merkezi Asyalı kısımların esas tutumunu korumakla beraber, sadece bazı detaylarda ayrıldığını görmekteyiz. Böylece Kırgızları araştıran Abramzon, Yeniseyli kısmın şimdiki Kırgız halkının içinde olduğuna ihtimal vermektedir. Gerçekten de Yeniseyli Kırgızlar Tamı Dağ'da Kırgız halkının oluşma sürecine katılmışlardır. Fakat, bu çok taraflı süreci bayağı bir tarzda yorumlamak ve teşekkül etmiş Kırgız halkının Yenisey'den Tanrı Dağı'na kendi kendine mekanik olarak yer değiştirmesinden bahsetmek, her Kırgız'ın kalbine yakın olan Tanrı Dağı bölgesini unutup, Yenisey Kırgız ata yurduymuş diye nostaljiye girmek gereksizdir.

O. Karaev'in düşüncesine göre, 840 yılında, Yeniseyli Kırgızlar Ordu Balık'ı zaptettikten sonra Uygurlar'ın bir bölümü Doğu Tanrı Dağı'nın batı bölgelerine kaçtılar. Yeniseyli Kırgızlar Uygurlar'ın peşinden Doğu Tanrı Dağları'na girdiler.

"Hudud al-alam" eserinin yazarı, Doğu Türkistan'daki Yeniseyli Kırgızlar'ın savaş hareketleriyle ilgili şöyle yazmıştır: "Peñçul (şimdiki Üç-Turfan), Halluh ülkesinde yer almaktadır. Fakat önce orası Toguz Oğuzlar tarafından yönetiliyordu. Şimdi ise Kırgızlar işgal etmiştir (HUDUD AL-ALAM, 1973: 41).

IX.-X. asırlarda Yeniseyli Kırgızlar'ın siyasi yükselme döneminde, onların Tamı Dağı'na geçmesi hakkında yazılı kaynakların bilgilerini arkeolojik buluntular da doğrulamaktadır. En yakın benzerliklere Doğu Kazakistan'daki ve Kuzey Kırgızistan'daki ile Güney Sibirya'daki Kimak mezarlarında ve Minusa vadisindeki Yeniseyli Kırgızlar'ın mezarlarında rastlanmaktadır.

S. Karaev, Kuzey Kırgız boylar çevresinin oluşma sürecinin, Doğu Tanrı Dağı boyu ve IX.-X. asırlarda şimdiki Sinkiang topraklarında Kırgızlar'ın ortaya çıkışı ile başlamakta olduğunu belirtmekte ve böylece S. M. Abramzon'un fikrini doğrulamaktadır (KARAEV, 15). IX.-X. yüzyıllarda Doğu Tamı Dağı boyuna ve Yedisu'ya göçedip gelen ve yerleşen Yeniseyli Kırgızlar'IN bir bölümü, Kırgız halkının özünü oluşturmuştur. Tamı Dağlı Kırgızlar'ın etno-genetik açıdan Altay'a göre Yenisey'le daha çok bağlantıları vardı.

İki büyük Kırgız etnik grubu Merkezi Asyalı, Güney Sibiryalı ve yerli Orta Asyalı grupların temelinde teşekkül etmiştir. O. Karaev, "Kırgız halkının etnik kuruluşunda Merkezi Asyalı ve Güney Sibiryalı kısımların çoğunlukta olduğu açıkça bellidir" diyor (KARAEV, 16).

Karaev'e göre, Kırgız halkının oluşma süreci tahminen XI. asırda Yeniseyli Kırgızlar'ın Doğu Tamı Dağı boyuna yerleşip Karahan Kağanlığı ile komşu olmasının ardından, bu ülkenin halkı Çiğitler, Kartuklar, Tuhsiler, Yağmalar ve diğerleri ile her türlü münasebetleri, bağlantıları kurduğu zaman başlamıştır.

Karahıtaylar'ın (XII. asır) ve Naymanlar'ın (XIII. asır) Orta Asya'ya ve Kazakistan'a yer değiştirerek gelmeleri, Kırgız halkının oluşmasında belli rol oynamıştır.

XIII.-XIV. yüzyıllarda Kırgızistan'daki ve Yedisu'daki etnik değişimleri takip etmek çok zordur. Fakat Moğollar'ın istilası ve Cengiz sülalesinin ortaya çıkışı, Haydu Devleti'nin teşekkül etmesi ile beraber göç edip gelen Merkezi Asyalı boyların Kırgız halkının oluşmasına büyük etkisi dokunmuştur. Bu süreçte Moğolistan (XIV.-XVI. yüzyıllar ortası) Devleti büyük rol oynamıştır. Moğolistan Devleti'nin içine Sır Derya'dan ve Ferga-na'nın doğu bölümünden başlayıp batıdaki Turfan'a kadar, doğudaki Balkaş, Kara İrtiş'ten başlayıp kuzeydeki Kuen-Lun'a kadar güneydeki topraklar girmiştir.

XV.-XVI. yüzyıllardaki Kırgız Devleti'nin teşekkül etmesi bu süreci hızlandıran faktörlerden biri olmuştur. Meydana gelen Kırgız halkını belirlemek için esas belirtiler ise; toplumun etnik suuru, bu zamanlarda oluşan tüm halkın dili, müşterek etnik topraklarıdır.

Tahminen bakarsak, Manas-Talas nehirlerindeki vadi ile onlara yakın güney bölgelerin ortasındaki topraklar, Kırgız halkının teşekkül ettiği etnik bölge idi. Burada Kırgızlar Kazaklar, Özbekler, Kalmuklar ve diğer parçalarla tamamlanmıştır.

Bu uzun süren zor süreç, şimdi de tam çözümlenmiş değildir. Onun için bu konuya tek taraflı ve basit yaklaşmak olmaz. Vazifemiz meseleyi çözmek için tüm gücümüzü kullanmayı ve çok planlı yaklaşmayı gerektirmektedir (yani bu meseleyi araştırmak için her türlü alandaki uzmanları; arkeologları, şarkiyatçı tarihçileri, antropologları, etnografları, dilbilimcileri, filozofları, folklorcuları ve diğer bilim adamlarının yeni yüksek vasıflı seviyede araştırmaya çekmek gerekiyor).

"Kırgız SSC Tarihinin" (1984) birinci kitabında, Kırgızlar'ın etnogenezi ile ilgili meseleleri araştıran ve anlatan bilim adamlarının görüşlerini yayın mensuplarının eleştirmesi yanlıştı.

Kırgızlar'ın etnogenezi ile ilgili olarak çalışan B. M. Camgırçinov, S. K. Karaev, A. M. Mo-keev, V. P. Mokrinin, K. İ. Petrov, B. O. Orizbae-va, E. R. Tenişev gibi bilim adamları, genellikle S. M. Abramzon'un "Kırgız halkı Merkezi Asyalı ve Güney Sibiryalı boylar ile yerli boylar ve boylar birleşmesinin temelinde ortaya çıkmıştır" (AB-RAMZON, 1971: 41) fikriyle birleşiyorlar. "Kırgız Halkının Etnik Tarihinin Meseleleri" (FRUNZE, 1989) adlı kitapta yer alan bu konuyla ilgili bölüm-

de, son araştırmalar ve görüşlerin Kırgız halkının etnogenezi ile ilgili toplantıdaki (1956) sonucu reddetmemiş; sadece Merk zı Asyalı ve Güney Sibiryalı kısımların yerleşme sahasını genişletmiştir (Sayan Altay'a ve Türkistan'a mesafe bölgesi adını veriyor). Bizim fikrimize göre, gerçekten de "Kırgız SSC Tarihi" kitabında (1984), Kırgız halkının ortaya çıkışının uzun süren zor süreçlerinde Yeni-seyli kısma yeterli (tamamen onu reddetmemekle beraber) dikkat edilmemiştir.

Onun zayıf tarafı Yeniseyli Kırgızlar'ın "Büyük Devlet" döneminde (IX. asır), onların devlet tarihine özel bir bölüm ayrılmamasıdır. Bu Kırgız halkının siyasi tarihini fakirleştirmiştir. Böylece, buna itiraz edenlerin haklı ve esaslı tenkidine uğramıştır ve uğramaktadır.

4. Sonuç

Kırgız halkının ortaya çıkışını araştırma meselesinin şimdiki zamandaki durumuyla ilgili kısaca sonuçlar şöyledir:

Kırgız halkının teşekkül etmesinin kaynakları ikibin yıldan daha eski zamanlara kadar uzanmaktadır ve Merkezi Asya bölgesi ile bağlantılıdır. M. S. bininci yılın birinci yarısında Yenisey'de (Minusa vadisi) yerli (Dinlin) ve yabancı (Kırgız) boyların karışımı ile yeni etnik birlik, Yeniseyli Kırgızlar oluşmuştur.

"Büyük Devlet" döneminde (IX.-X. asırlar), Yeniseyli Kırgızlar Baykal'dan başlayıp İrtiş'e kadar doğudan batıya doğru, tayga bölgesinden başlayıp Doğu Türkistan'a kadar, kuzeyden güneye doğru uzanan bölgede yerleşmişlerdir. "Kırgız" teriminin manası değişmiştir. O sadece ad değil, etnik-siyasi ad da olmuştur; yani Yeniseyli Kırgızlara siyasi açıdan bağımlı olan kökü Kırgız olmayan boylar da kendilerini Kırgız diye adlandırmışlardır (TABİŞALİEV, 1993: 30-31).

Kırgızlar'ın maddi ve manevi kültürünün ortaya çıkış meseleleri, komşu ülkeler ve halklar ile olan bağlantıları, toplumun sosyal yapısı, halkın siyasi, savaş ve etnik tarihinin meselelerinin büyük önemi vardır. Kırgızlar şimdiki zamandaki bir çok Türk ve Moğol dilli halkların, Orta Asyalı (Tanrı Dağlı) Kırgızlar'ın, Fuyuy Kırgızları'nın (Çin), Yakutlar'ın, Tuvalar'ın, Hakaslar'ın, Başkurtlar'ın, Nogaylar'ın, Karmuklar'ın içine etnik

kısmı olarak girdikleri herkesçe malumdur. Kırgız toplumunun sağlamlaşmasında ve onun ayrı kültürünün oluşmasında komşu halkların; Ruslar'ın (Kırgızlar'ın Yenisey döneminde), Moğollar'ın, Cungarlar'ın, Kıpçaklar'ın, Kimaklar'ın, Uygurlar'ın ve başka etnik grupların etkisi de büyük olmuştur. Kırgız halkının kuruluşunda iki karayı bağlayan kıtalararası İpek Yolu'nun etkisi büyüktür. Kırgızistan'ın toprağı, İpek Yolu'nun esas noktalarından birisine dönmüştür. Tam bu dönemde Kırgızlar'ın ülkesi, Avrasya'nın hemen hemen tüm kültürleriyle dinlerinin yayıldığı yer olmuştur. Kırgızlar da uluslararası ticarete etkili olmuşlardır. Hatta herkes tarafından bilinen Yeniseyli Kırgızlar'ın ticari yolunu işletmişlerdir. Bu türlü temaslar Kırgızlar'ın özgün kültürünü zenginleştirmiştir.

80 yıldan fazla yaşayan Kırgız Büyük Devleti yıkıldıktan sonra, Kırgızlar Yenisey'de egemenliği ve gücüyle ayırtedilen kendi devlet kuruluşlarını bir süre daha korumuşlardı. Cengiz Han'ın cezalandırıcı müfrezeleri kaçınılmaz bir şekilde Kırgızlara darbe indirmiştir. Fakat onlar iki yıldan fazla mücadele etmiştir. Yenildikten sonra bile korkunç düşman olarak kalmışlar ve Cengiz Han'ın ordusuna katılmamışlardır. Bundan sonraki dönemlerde de Kırgızlar kendi egemenlikleri için direnmişlerdir. XVII. yüzyılda Kırgız yeri, güneye doğru ilerleyen Ruslar (Tomski'den, Kuznetski'den ve Krasnoyarski'den çıkan) ile kuzey tarafta kendi tesirini sürdüren Moğollar arasında tartışma nedeni olmuştur. Bu sebeple Kırgızlar iki cephede savaşmak ve bazen kendilerini koruyabilmek için manevra yapma siyasetini yürütmek zorunda kalmışlardır. XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyılın başında dış düşmanların hücumu altında Ye-

nisey Kırgız toplumu tamamen yıkılmıştır. Kırgızlar dağılmışlar ve Cungarya Devleti'nin içinde olan boyların arasına yerleşmişlerdir. İkinci bir bölümü ise Rus uyruğuna geçmiştir. Üçüncü bir kısım ise şimdiki Kırgızistan topraklarına gelmiş ve hemşehrilerine katılmıştır.

Şimdiki Kırgızları tanıma ilminde, Kırgız etnogenezinin en zor ve karışık meselesi böylece anlatılmaktadır.

Anlattıklarımız tarihi ilmi bilgilere dayanmakta ve Kırgız halkının ortaya çıkışı ile ilgili ilmi toplantının sonuçlarına ters düşmemektedir. Fakat tamamen çözülmesi için daha uzun süre tartışılması gerekmektedir.

Kırgız halkının gelişme sürecinin tümünü daha derin araştırmak amacıyla Kırgızistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, sadece Kırgızistan'da değil Doğu Türkistan'da, Sayan-Altay'da ve Minusa Vadisinde, bir de Moğolistan'da tarih, arkeoloji, etnografya çalışmalarının genel programını incelemiştir.

Kırgız halkı etnik gelişmenin uzun ve zor yolunu geçti. Bu yol hiç de kolay değildi. Sürekli savaşlar, düşmanların saldırılarını püskürtme, amansız düşmanlar arasında sağ kalmak için sürekli denge politikasının güdülmesi de, Merkezi Asya'da Kırgızlar'ın tesirinin azalmasına ve hatta kültürünün durgunlaşmasına neden olmuştur. Örneğin, Kırgızlar, devlet yapısını ve eski Türk yazısını kaybettiler. XIII. ve XIX. yüzyıllardaki feodalların, iktidar ve çıkar savaşları ilerlemeye engel olmuştur. Halkın ortaya çıkışını bilmenin çok büyük önemi vardır. Gelenekleri korumak ve tarihi şuurunu geliştirmek ancak bu şekilde mümkündür.

KAYNAKLAR

- ABDIKALIKOV.A.
1968 Eniseyskie kirgızı v XVII veke. Frunze 1968
- ABRAMZON.S.M.
1971 Kirgızı i ih etnogenetiçeskie i istoriko-kulturnie svyazi. Leningrad 1971
- ARZIMATOV,A.A.
1964 K voprosu o formirovanii hakasskoy narodnosti. Frunze 1964
1966 İz istorii politiçeskih otnoşeni eniseyskih kirgızov s Rossiei v XVII - pervoy polovine XVIII vv. Frunze 1966
- ARİSTOVjN.A.
1896 Zametki ob etniçeskom sostave tyürkskih piemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislenosti. Spb 1896.
- BAKTIGULOVD.S.
1994 Kirgızstan s drevneyşih vremen do nastoyaşego vremeni. Bişkek 1994.
- BATMANOV,İ.A.
1959 Nekotore lingvistiçeskie dannei k etnogenezu kirgizskogo naroda.-TKAEE, T. 3. 1959
- BARTOLD y.V.
1991 Kirgızı. Bişkek 1991.
- BARTOLD ,V.V.
1943 Oçerk istorii Semireçya. Frunze 1943
- BAYTUR.ANVAR
1992 Kirgız tarihinin leksiyaları. Bişkek 1992
- BERNŞTAM,A.N.
1941 Arheologiçeskiy oçerk severnoy Kirgızii. Frunze 1941
1955 probleme o proishodenii kirgizskoy narodnosti . Sovyetskay Etnografya. 1955, No: 2
1942 İstoriçeskoe proşloe kirgizskogo naroda. Frunze 1942.
- BİÇURİN N.Y.
1829
1834
- DJAMGERÇİNOV,M. B.
1972 İz istorii kirgizskoy narodnosti XVI- pervoy polovini XVIII vv. Frunze 1972
- GURSOY.EMINE
1994 Manas Destanı, Naskali. Ankara 1994.
- HASANOV,A.H.
1967 Nekotore svedeniya ob obrazovanii kirgizskoy narodnosti. Frunze 1967
- HUDUD AL-ALAM/
1973 perevod s persidskogo Z. N. Vorojeykina, istoriya kirgızii i danme o kirgizstane. Vıp, 1 Moskva 1973.
İstoriya Kirgizskoy SSR. Frunze 1956,1963,1968, 1984.
- HUDYAKOV»Y.S.
1980 Voorucenie yeniseyskih kirgızov VI-XII vv. Novosibirsk 1980
1982 Kirgızı na Tabate. Novosibirsk 1982
1986 Kirgızı na Eniseye. Novosibirsk 1986
- KARAEV.O.K.
1968 Arapskie i persidskie istoçniki. IX-XII vv. o kirgızah i Kirgızii. Frunze1968.
- KIZLASOV.L.R.
1984 İstoriya Yucnoy Sibiri v srednie veka. Moskva 1984
- KILIÇ.ESEN UULU
1993 Eski Kirgızlar. Kirgızlar Orta Asya'da. Bişkek 1993

- KİSELEV.S.V.
1951 Drevnyia istoriya Yucnoy Sibiri. Moskva 1951
- KYUNER,N.V.
1951 Novie kitayskie materialı po etnografi i kirgızov (hakasov) VII-VIII vv. V sb: Hakasskiy nauçç-no-issledovatel'skiy institut yazi-ka, literaturi i istorii. 1951
- MARGULANAf-
1959 Vistuplenie na sessii po etnogenezu kirgızskogo naroda. Tr. Kirg. arheol.-etnogr. ekspeditsii.
- MİLLER/J.F.
1937 istoriya Sibiri. T. I, Moskva-Leningrad 1937
- MOKEEV,ANVAR
1984 Noviy istoçnik po geneologii kirgızskogo naroda.-v kn: İçtoçnikovedeniye i tekstologiya srednevekovogo Blicnego i Srednego Vostoka. Moskva 1984
T. III. Frunze 1959
- 1991 Etapı etniçeskoy istorii i sotsialnoy organizatsii kirgızskogo naroda na Tyan-Şane v XVI-ser. XVIII vv.-İzv. AN Respubliki Kirgızstan. 1991. No4
- 1989 Voprosı etniçeskoy istorii kirgızskogo naroda. Frunze 1989
- NARİN,İSİK-KUL.
1991 Ensiklopediya. Frunze 1991
Trudı po arheologičeskoy-etnografiçeskoy issledovanii kirgızov. T. III. Frunze 1959
- PETROV,K.İ. r
1961/ K istorii dviceniya kirgızov na Tyan-Şan i ih vzaimootnoşeniy s oyratami v XIII-XVvv. Frunze.
- 1963 Oçerk proishocdeniya kirgızov. Frunze 1963.
- RADLOV.V.V.
1885 Obraztsı narodnoy literaturi severnih türkskih piemen, cast V. Nareçie dikokamennih kirgızov. Spb, 1885
- SUPRUNENKO,G.P.
1974 Nekotore istoçniki po drevney istorii kirgızov. -V kn: istoriya i kultura Kitaya. Moskva 1974
- TABIŞALİEV.S.M.
1989 Voprosu o proishocdenii kirgızskogo naroda. Frunze 1989.
- 1993 Kirgız elinin tegi. Bişkek 1993
- TOLSTOY. S.P.TOLSTOV, JDANKO T.A.
1962 Osnovnie etapy etniçeskoy istorii narodov Sredney Azii i Kazahstana. T. I,Moskva1962
- VALİHANOV.Ç.Ç.
1904 Zapiski İRGO po otdeleniyu etnografii. T. 29. Spb, 1904
- 1958 İzbranme proizvodeniya. Alma-Ata 1958.
- 1961 Sobranie soçineniy. V 5-ti tomah. Alma-Ata 1961-68
- VOLİN, S.
1960 Svedeniya arabskih istoçnikov IX-XVI vekov o doline reki Talaş i smecnih rayonah. V kn: Novie materialı po drevney i srednevekovoy istorii Kazahstana. Alma-Ata 1960
- YAHONTOVS.E.
1970 Drevneyşıye upominaniya etnonima "Kirgız".- Sovyetskaya Etnografya, 1970. No:2.
- YUNUSALİEV.B.M.
1956 K voprosu o formirovanii obşenarodnogo kirgızskogo yazika. Tr. İYL AN Kirg. SSR, vip. 6 Frunze 1956.
- 1956 K voprosu oformirovanii obşenarodnogo kirgızskogo yazika. Tr. İYAL AN Kirg. SSR, 1956
- 1959 Kirgızskaya leksikologiya. Ç 1, Frunze 1959